

Eesti valikud

Rein Järlik, RiTo 18/2008

Möödunud sajandi sündmused seadsid ka Eesti raskete ja keeruliste valikute ette, nagu see juhtus paljude rahvaste ja riikidega.

Eesti poliitikud, ajaloolased ja arvamustliidrid ning väga agaralt ka meie põhjanaabrid soomlased arutlevad siamaani, kuidas Eesti Vabariigi juhid oleksid pidanud käituma pöördeliste 1940. aastate künnisel. Ja kuigi on püütud oletada, kas Nõukogude Liidule oleks relvadega suudetud vastu panna paar nädalat või paar kuud, ei ole ma leidnud kedagi väitmas, et Eesti oleks võinud selles aktsioonis võitjaks jääda.

1991. aastal tuli Eesti Vabariik taastada maa-alal, mille Nõukogude Liidu keskviim oli Eesti NSV-le jätnud 1944. aastal, kui Tartu rahulepinguga sätestatud Eesti alast olid Narva jõe tagused vallad ja suur osa Setumaast võetud Vene Föderatsiooni koosseisu. See on paratamatus, millega meil tänaseni on tulnud leppida. Missugusel joonel kulgeks Eesti riigi piir praegu, kui me 1939. või ka 1940. aastal oleksime vastu hakanud? Kuidas oleks saanud Tartu rahuleping kehtima jääda, kui oleks läinud sõjaks? Missugusele joonele oleks siis meie maismaapiir tulnud, kui seda üldse oleks tulnud?

Ka neil aastail, kui võisime hakata hellitama lootust jälle kord iseseisvas riigis elada, ei olnud meie ees kerget ega lihtsaid valikuid. Sellegi perioodi kohta võidakse kord küsida: kas me ikka valisime parima võimaluse, kui võimalusi oli mitu?

Kui 1990. aastal lähenesid Eesti NSV Ülemnõukogu XII koosseisu valimised, andsid Eesti ühiskonnaelus tooni kolm suuremat poliitilist leeri ja rahvas oli seatud valiku ette, missugusega neist ühineda. Järgalt Eesti iseseisvumise vastu ja suure kodumaa perre jäämise poolt oli interliikumine, millega enamasti sidus oma lootused teistest rahvustest ja põhiliselt vene keelt kõnelev osa Eesti elanikkonnast. Eestlastel oli valikut teha märgatavalt raskem, sest 1990. aastate künnisel rääkisid juba peaaegu kõik poliitilised jõud, kes eestlastelt lootsid häält saada, mitte enam lihtsalt omariikluse, vaid just Eesti Vabariigi taastamisest.

Esimesena seadis 1940. aastal okupeeritud ja annekteeritud Eesti Vabariigi taastamise oma eesmärgiks 1988. aasta augustis asutatud Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP).

Rahvusradikaalide initsiatiivil hakati 1989. aastal registreerima Eesti Vabariigi kodanikke, et kodanike esinduskoguna valida Eesti Kongress.

Eestimaa Rahvarinne oma asutamiskongressil 1988. aasta oktoobris nii kõrgeid eesmärke veel ei seadnud. Panus tehti ühiskonna järkjärgulisele demokratiseerumisele, et kõigepealt saada valitavatesse kogudesse uuendusmeelsed inimesed ning tegutseda olemasolevate võimuorganite võimalusi ära kasutades. Et niisugune mudel töötab, näitas Moskva raevukas reageering Eesti NSV Ülemnõukogus vastu võetud suveräänsusdeklaratsioonile 1988. aasta novembris.

Radikaalid ja pragmaatikud

24. detsembril 1989 mõistis NSV Liidu Rahvasaadikute Kongress oma otsusega MRP salaprotokollidele allakirjutamise fakti hukka ning tunnistas protokollid juriidiliselt alusetuks ja kehtetuks nende allakirjutamise momendist alates. Niisuguse otsuseni jõuti Baltikumist valitud kongressiliikmete algatusel, seejuures oli selles juhtiv roll eestlastel. Ei julge öelda, missugune oleks olnud edasine poliitiline areng kogu NSV Liidus, kui seda otsust poleks sündinud.

Moskvas vastu võetud otsus näitas sedagi, kui erinevalt oskasid Eesti rahvusradikaalid ja

pragmaatikud olemasolevaid ning avanevaid võimalusi hinnata. ERSP asutajad on ise hiljemgi rõhutanud, et parteid asutades kuulutati ka vajadust teha lõpp kompartei võimumonopolile. Seda ei saanud teha jõuga ega ammugi mitte miitingutega, vaid ennekõike muudatustega kõrgemate valitavate kogude koosseisudes. Samal ajal kutsus ERSP üles nii NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi valimisi 1989. aastal kui ka Eesti NSV Ülemnõukogu valimisi 1990. aastal üldse boikoteerima.

Rahvusradikaalid nägid nõukogulikes võimuorganites okupatsiooni tööriista ja nende arvates sai Eesti Vabariigi taastada vaid tema kodanike esinduskoguna valitud Eesti Kongress. Pragmaatikud võtsid rahvusradikaalide eeskujul Eesti Vabariigi taastamise samuti oma lipukirjaks, kuid pidasid selle saavutamise kõige realistlikumaks teeks jätkuvat tegutsemist konstitutsiooniliste võimuorganite volituste piires, et Nõukogude Liidu keskvõimul poleks võimalik Eesti otsustusi ignoreerida.

Eesti Kongressi valimiste alguspäev oli 24. veebruar 1990. Eesti NSV Ülemnõukogu XII koosseisu valimised olid määratud 1990. aasta 18. märtsile. Mida arvas sellest kõigest rahvas, eriti eestlastest valijad?

1990. aasta 15. veebruari Päevaleht avaldas Mainori avaliku arvamuse uuringute keskuse korraldatud 979 inimese küsitlusest lühikese kokkuvõtte, mille kõige olulisem osa ütleb:

“Siduvate otsuste vastuvõtmiseks Eesti tulevase riikliku staatuse küsimuses ei ole Eesti Kongressil avalikkuse mandaati. Ainult 26 protsenti küsitletutest leidis, et Eesti staatuse küsimuse peaks otsustama Eesti Kongress.” Huvitav on seegi, et nimetatud küsitluses pidas koguni 55 protsenti eestlastest vajalikuks korraldada selles küsimuses referendum.

Uue küsitluse korraldas Mainor vahetult enne Eesti Kongressi valimiste algust. Selle tulemused näitasid, et 45 protsenti eestlastest ootas kongressilt vaid eesti rahva iseseisvustahte deklareerimist ja ainult 27 protsenti nägi kongressis lootust Taasasutava Kogu moodustamiseks. Ülemnõukogult aga oodati just Eesti poliitilise staatuse lahendamist. Niisugusel arvamusel oli 65 protsenti, seega kaks kolmandikku eestlastest. Rõhutada tuleb sedagi, et küsitlus tehti pärast seda, kui kodanike komiteede liikumise mitu juhtfiguuri olid veebruari algul teinud üleskutse üldse ülemnõukogu valimisi boikoteerida. Tegelikult seadis see üleskutse esimest korda tõsisesse ohtu Eesti liikumise riiklikule iseseisvusele, mis oli 1987. aastal võidetud fosforiidisõjaga nii lootusrikkalt alanud.

Rahvas oli teist meelt

Boikotiüleskutse järgimine oleks valimistest eemale jätnud suure hulga eestlasi, see omakorda oleks tähendanud interrindelaste hoopis suuremat esindust või koguni arvulist ülekaalu valitavas kogus. Võib olla enam kui kindel, et 20. augusti otsust, mis taastas iseseisva Eesti Vabariigi, ei oleks ülemnõukogu niisuguses koosseisus kunagi vastu võetud. Õnneks – nagu paaril korral hiljemgi! – ei tabatud boikotiüleskutsega rahva meelsust. Rahvas näitas suurt poliitilist tarkust ning ülemnõukogu valimised möödusid Eesti Kongressi valimistega võrreldes ehk isegi kõrgema aktiivsuse õhkkonnas. Sellest omakorda võis järeldada, et kuigi rahvas oli oma õnnistuse andnud nii Eesti Kongressile kui ka ülemnõukogule, nägi ta iseseisvuse taastajana eelkõige ülemnõukogu.

1990. aasta 11. märtsil esimesele istungjärgule kogunenud Eesti Kongress valis Eesti Komitee ja võttis vastu pöördumise NSV Liidu Rahvasaadikute Kongressi poole viivitamatute läbirääkimiste alustamiseks Eesti Kongressi volitatud esindusega anneksiooni lõpetamise ning Eesti Vabariigi taastunnustamise küsimuses. Läksid nädalad, kuud, möödus aasta – Eesti Kongressi polnud Moskva jaoks olemaski!

Märtsi lõpus tööd alustanud Eesti NSV Ülemnõukogu XII koosseis võttis 30. märtsil 1990 vastu otsuse “Eesti riiklikust staatusest”, milles tunnistas NSV Liidu riigivõimu Eestis ebaseaduslikuks selle kehtestamise momendist alates ning kuulutas välja üleminekuperioodi

Eesti Vabariigi taastamiseks. Viis päeva hiljem ähvardas Mihhail Gorbatšov Eestit tõsiste sanktsioonidega, kui Eesti ei annulleeri 30. märtsi otsust. Eesti seda ei teinud ning Gorbatšov tunnistas mai keskel oma dekreediga Eesti NSV Ülemnõukogu otsuse kehtetuks.

Ülemnõukogu ja Eesti Kongressi erinev tase ja võime vähemalt ida suunal midagi saavutada oli sellega lausa puust ette tehtud.

Enne valimisi pidasid paljud ülemnõukogusse kandideerijad vajalikuks ja ka võimalikuks Eesti Kongressi ja ülemnõukogu asjalikku mõttevahetust, tegelikkus aga näitas midagi muud, kuigi ülemnõukogu liikmeteks oli valitud 44 Eesti Kongressi saadikut. Kaks kuud pärast Eesti Komitee töö algust kirjutas Enn Leisson selles valitsevast õhkkonnast: “Nii vähe, kui ma olen saanud neist koosviibimistest osa võtta, pean end aegsasti häälestama süüaluse rolli. Selle eest, et ma pole 10–15 viimase aasta jooksul millegi valitsusvastasega silma paistnud. Selle eest, et mind stagnaajal avalikult ei mõnitatud. Selle eest, et välismaal keegi ei jälgi pingsalt minu inimõiguste ahistamist jne.” (Päevaleht, 25. mai 1990.)

Eesti Komitee liikmete hulgas oli ju neid, kes olid oma isamaalist meelsust liiga selgesti välja näidanud ja selle eest kannatada saanud. Aga kannatada saanud oli ka ülemnõukogus. Eldur Parder veetis kaheksa aastat vangilaagris ja kolm aastat sundasumisel illegaalse skautluse eest, 1941. aastal koos emaga Siberisse küüditatud ja sealt 1947. aastal Eestisse põgenenud Tõnis Mets asutas 1956. aastal põrandaaluse Eesti Vabadusvõitlejate Liidu ja pidi Mordvamaal okastraadi taga olema kuus aastat. Ei märganud, et nemad oleksid ülemnõukogus oma kolleegidesse tõrjuvalt või vaenulikult suhtunud.

Boikotiüleskutsest siiski loobuti

Eesti Komitees peeti ülemnõukogu kui mitte päris punaseks, siis vähemalt roosaks koosluseks, kus usaldada tohtis väga väheseid. Niisugune suhteliselt ebasõbralik hoiak oli selgesti tuntav, aga juhtus, et seda väga valusate sõnadega ka otse välja öeldi.

Ühel Eesti Komitee koosolekul Harju tänaval Kirjanike Maja saalis rääkis parajasti Avo Kiir, kui sisenes koosolekule hilinenud Jüri Rätsep, kes kuulus ka Eesti Komitee juhatusse. Tol ajal juhtus ikka, et mõni ülemnõukogu liige jäi hiljaks või pidi varem lahkuma, sest neil oli kohustusi oma töökohal. Nähes jutuhoos Kiirt, jäi Rätsep viisaka inimesena ukse juurde seisma, et lasta kõnelejal jutt lõpetada. Ja Kiir võttiski oma jutu ülemnõukogu aadressil kokku: “Need rahvarindelased ja kommunistid on kõik ühesugused närukaelad!”

Kirikuõpetaja suust oli niisugust hinnangut võõrastav kuulda, kuid saal nähtavasti nõustus sellega. Põhimõtteliselt parteitu advokaadina veerand sajandit leiba teeninud ja Sakalamaalt Rahvarinde kandidaadina nii Eesti Kongressi saadikuks kui ka ülemnõukogu liikmeks valitud Jüri Rätsep seisis veel hetke, pani siis ukse väljastpoolt kinni ja sellele koosolekule enam tagasi ei tulnud. Tema teadis, et Avo Kiire parteikaaslaste, ERSP liikmete hulgas on ka paar endist suure asutuse parteiorganisatsiooni sekretäri, parteituid aga komparteis partorgideks ju ei pandud. Ja kuigi nii mahlast üldistust, nagu tookord Kirjanike Maja saalis lendu läks, kuulis väga harva, ei möödunud vist küll ühtegi Eesti Komitee koosolekut, kus ülemnõukogu poleks millegi eest tänitada saanud.

Hoopis tõsisem asi oli aga see, et peaaegu iga ülemnõukogus vastu võetud õigusakti, mis pidi tagama üleminekut omariiklusele ja eesti rahva selget tahet maailmale veel kord meelde tuletama, mõistis Eesti Komitee hukka või tunnistas õigustühiseks või koguni kutsus rahvast üles seda boikoteerima.

1990. aasta mais vastu võetud sümbolikaseaduses, mida rahvas tervitas ja millega riigi nimest jäeti ära sõnad “nõukogude sotsialistlik” ning lõpetati Eesti NSV lipu, vapi ja hümnini kasutamine riiklike sümbolitena, nägi Eesti Komitee katset nõukogulik vabariik lihtsalt ümber nimetada, selle sisu muutmata. Ometi oli Eesti selleks ajaks juba asunud ennast üleliiduliste ametkondade haardest lahti rebima. Eesti Vabariigi Ülemnõukogu 1991. aasta 31. jaanuari

otsuse ennetada 17. märtsile määratud üleliidulist referendumit oma iseseisvusreferendumiga 3. märtsil mõistis Eesti Komitee juba selsamal päeval hukka. Koos Läti Komiteega pöörduti nii Läti kui ka Eesti Vabariigi kodanike poole üleskutsega boikoteerida igasugust referendumit või referendumitaolist küsitlust sõltumata sellest, kes niisuguse aktsiooni korraldab. Ja kuigi boikotiüleskutsesest hiljem loobuti, päästis halvimalt jällegi eesti rahva poliitiline tarkus.

Taas kaks erinevat hoiakut

Referendumi ebaõnnestumine või ärajäämine oleks olnud väga halb, eriti silmas pidades, kui edukas oli referendum Leedus ja Lätis. Ka Eesti referendumit iseloomustas erakordselt kõrge osavõtuprotsent (82,86 protsenti) ja tulemus – 77,83 protsenti hääletamas käinutest pooldas Eesti iseseisvuse taastamist! – ei vaja kommentaare. Referendumi tulemusel oli sügav tähendus mitte ainult Moskva keskvõimule, vaid see kajas tugevasti vastu ka lääneriikides. Näiteks USA idaranniku suuruselt neljanda linna ajalehes Baltimore Sun oli Eesti neil aastail esiküljele jõudnud ainult kahe sündmusega – Balti keti ja 3. märtsi referendumiga.

Kui 1991. aasta 19. augusti varahommikul tuli Moskvast teade, et võimu on haaranud Riiklik Erakorralise Seisukorra Komitee, reageerisid kaks Eestis valitud kogu jällegi erinevalt. Ülemnõukogus hakati kohe tegema ettevalmistusi taastatud iseseisvuse väljakuulutamiseks, Eesti Komitees aga leiti, et riikluse küsimuses pole mingit otsust vaja vastu võtta, sest Eesti on juba 24. veebruaril 1918 iseseisvaks riigiks kuulutatud.

Eesti Komitee joont püüdsid ülemnõukogus alati kõrvalekaldumatult järgida Mart Laar ja Illar Hallaste. Liia Hänni, kes 19. augustil toimunud ülemnõukogu fraktsioonide esindajate koosolekul märkmeid tegi, on ühe Mart Laari seisukoha jäädvustanud niisugusena: riikliku staatuse muutmist ei poolda. Täpselt samal seisukohal oli Hallaste nii tuliseks kippunud vaidlustes kolleegidega kui ka telekaamerate ees. Tema pidas iseseisvuse väljakuulutamist tarbetuks ja koguni kahjulikuks.

Koosolekuid toimus sel päeval palju. Kui rahvarindelastest ülemnõukogu liikmed võimaliku tegevuskava arutamiseks jälle kokku olid istunud, tuli jutuks ka rahvusradikaalide hoiak ja muidugi meenutati siis nende varasematki suhtumist ülemnõukogu aktidesse. Ja kui jälle kõlas ettepanek kutsuda Eesti Komitee juhid Toompeale läbirääkimistele, ei suutnud Jaan Lippmaa ärritust enam tagasi hoida ja prahvatas: “Mis asja me neid palume? Mis asja me nende ees kummardame? Tappa tuleks anda!”

Tegelikult olid Eesti Komiteele saanud väga ebameeldivad tunnid. Valimiste väljakuulutamisest alates oli kinnitatud, et ülemnõukogul pole mingit õigust riikluse küsimuses midagi otsustada, sest Eesti Vabariigi taastamiseks on olemas Eesti Kongress. 19. augustil 1991 oli aga selge, et ülemnõukogu võtab riikluse küsimuses otsuse vastu niikuinii ning Eesti Komitee otsus, kui ta selle teekski, jääks kindlasti tähelepanuta idas ning ilmselt ka läänes. Võib-olla just olukorra paratamatust tunnetades tulid Eesti Komitee esindajad kutse peale siiski Toompea lossi konsultatsioonidele. Kuid 19. augustil tulemuseni ei jõutud.

Parlament õigustas usaldust

Nõupidamisel osalenud Ignar Fjuk on meenutanud, et eestikomiteelaste vastuseis 20. augusti iseseisvusotsusele oli otse jahmatamapanev. Jüri Rätsep, kes ühena paljudest oli kindel, et iseseisvusotsus tuleb kiiresti vastu võtta, on hiljem 19. augusti õhtust kirjutanud: “Arutus alati kaalutleva Tunne Kelamiga sel teemal pani teda mulle tõsiselt otsa vaatama ja kahtlust avaldama, et Eesti Komitee võib anda sellele teole Eesti vastuolusid süvendava kurja hinnangu.” (Seitse Päeva, 21. veebruar 1992.)

Ülemnõukogus ringles idee ka nn kolmanda vabariigi väljakuulutamisest, selleks oli vastav

eelnõugi koostatud, ning ilmselt loodeti Eesti Komitees, et ülemnõukogus saavad sisevastuolud määravaks ja ta ei suudagi mingit otsust vastu võtta. Seda järeldust kinnitab tõsiasi, et kui kõigi punktide sõnastuses oli kokkuleppele jõutud ja kohad olid jagatud ka moodustatavas Põhiseaduse Assamblees ning kooskõlastatud otsus lõpuks istungisaali viidi, lahkus üks eestlasest ülemnõukogu liige siiski enne hääletamist saalist. Kaido Kama, prominentsemaid eestikomiteelasi, Eesti Kongressi ideoloog, jäi Toompea lossis seega ainsana truuks Eesti Kongressi joonele.

20. augustil 1991 kell 23.04 oli Eesti Vabariigi iseseisvus taastatud.

Ülemnõukogu säilitas rahva hulgas Eesti Kongressiga võrreldes märksa suurema populaarsuse peaaegu oma tegevuse lõpuni. Kui EKE Ariko küsitlusega 1992. aasta veebruaris poliitikute mainet mõõdeti, hõivasid ülemnõukogu liikmed populaarsuse edetabelis esimesest 30 kohast 16. Eesti Komitee juhtfiguuridest seevastu ei pääsenud keegi isegi 40 populaarsema sekka, küll aga olid nad negatiivse mainega poliitikute edetabeli tipus üsna tugeva esindusega. Ülemnõukogul olid kõik volitused ning rahvalt saadud mandaat, et otsus riikliku iseseisvuse taastamisest vastu võtta. Võib päris kindlalt öelda, et ei uue riigi väljakuulutamise ega mingi muu variant peale Eesti Vabariigi taastamise poleks 20. augustil ülemnõukogu saalis vajalikku häälteenamust saanud. Ka siis mitte, kui Eesti Komitee esindajaid Toompeal üldse poleks olnud. Eesti Komitee juhtide kaasamine ning Põhiseaduse Assamblee moodustamine lubas aga poliitikas aktiivselt jätkata suurel rühmal inimestel, kes muidu oleksid ehk kõrvale jäänud. Ka see oli eesti rahva tahe, kui ta 1990. aasta veebruarismärtsis suures üksmeeles mõlemat kogu oli valinud. Ja selles oli Eesti tee eripära Lätiga, eriti aga Leeduga võrreldes. Omariikluse tegeliku taastajana nägi rahvas just parlamenti ning toetas kõiki selle poolt vastu võetud olulisi akte. Aeg näitas, et 1990. aasta märtsis veel Eesti NSV Ülemnõukoguna valitud parlament rahva lootusi ei petnud.

Artikli aluseks on 21.–22. augustil 2008 Tallinnas 20. Augusti Klubi korraldatud rahvusvahelisel konverentsil “Riikliku iseseisvuse taastamine parlamentaarsel teel aastatel 1990–1992” peetud ettekanne.